

İsmaylova Tünzalə İnqlab qızı **YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ARXAİZMLƏR**

Orxon-Yenisey abidələri türk mədəniyyətinin, türk tarixinin, türk təfəkkürünün, türk mənəviyyatının, türk ədəbiyyatının, türk dilinin nə qədər zəngin və köklü olduğunu sübutdur. Bu abidələr türk xalqlarının ən böyük mədəni və mənəvi xəzinəsidir. M.Erginin sözləriylə ifadə etsək: *“Türk dilinin möhtəşəm mənbəyi. Türk yazı dilinin ilk olmasına baxmayaraq möhtəşəm nümunəsi. Türk dilini əsrin ilk yüzilliyinə aparan yazılı sənədlər”* [1; s.7].

Dilçiliyin ən çox dəyişən bölmələrindən olan leksikologiya dilin lüğət tərkibini tarixi, həmçinin də müasir aspektdən araşdırmağa kömək edir. “Fonetik quruluşa nisbətən müasir türk dillərinin leksik tərkibində daha çox fərqlənmələr özünü göstərir. Bu da dillərin leksik tərkibinin, ümumiyyətlə, dəyişkənliyə güclü meyli olması ilə izah oluna bilər. Bundan əlavə, ayrı-ayrı türk dilləri çox mürəkkəb inkişaf prosesində rəngarəng sistemli dil qruplarının təsirinə məruz qalmış, eləcə də fərdi inkişaf yolu keçərək leksik tərkiblərini zənginləşdirmişlər” [2; s.39].

Digər qədim türkdilli abidələr kimi Yenisey abidələrinin dili də arxaik leksika ilə zəngindir. Araşdırma zamanı abidələrin dilində işlənən bir çox leksik vahidin müasir türk dilləri baxımından arxaiklik nümayiş etdirdiyini müşahidə etmək olar.

Doğrudur ki, dil mənsub olduğu xalqın güzgüsüdür. Bu güzgüdə xalqın tarixi, həyat tərz, dünyagörüşü öz əksini tapır. Tarixin ən böyük şahidi sözlərdir. Sözlər isə tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq daim dəyişkənliyə məruz qalır. Cəmiyyətdə meydana gələn elmi-texniki, ictimai-siyasi, mədəni uğur və uğursuzluqlar dilə də təsir edir. Bu zaman dildə yeni sözlər (neologizmlər) yaranır, yaxud əvvəl dildə aktiv olan sözlər köhnələrək arxaizm (və ya tarixizmlər) kimi dilin alt qatlarına keçib passivləşir, digər qisim sözlər isə dialektlərdə, şivələrdə öz varlığını qoruyur. Bəzi sözlər isə fonetik, semantik dəyişiklikliyə uğrayaraq, asemantikləşərək qarşımıza çıxır. Qeyd etməliyik ki, arxaizmlər keçmişlə bugünün təcəssümünü özündə əks etdirir. Müasir dövr üçün türk dilləri üçün arxaik olan sözlər zaman etibarilə “Divani lüğət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi əsərlərdə, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Şah İsmayıl Xətəinin və başqalarının əsərlərində aktiv şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan müasir dövrdə sözlərin bir-birinə keçidinin, aktivlik və ya passivlik uğrunda mübarizəsinin şahidi oluruq. Qədim türk kitabələrində, eləcə də Yenisey abidələrində işlənmiş leksemlər müasir türk dillərinin birində aktiv istifadə olunduğu halda, digər bir türk dilində öz işləkliyini itirə bilər.

Əvvəlcə onu qeyd etmək ki, arxaizm anlayışına yanaşma heç də birmənalı deyil. Bununla bağlı dilçi alimlərin fikirlərinə diqqət yetirək.

Arxaizmlərlə bağlı prof. Afad Qurbanovun fikirləri maraqlıdır. O qeyd edir ki, *“dildə bu və ya başqa bir sözün köhnəlməsi olduqca mürəkkəb bir prosesin nəticəsidir. Buna görə də bu və ya digər sözün köhnəlməsi üçün süni olaraq sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Söz dildə ya uzun illər fəal vahid kimi ömür sürür, ya da bəzi səbəblərlə əlaqədar olaraq müəyyən dövrdən sonra köhnə bilər. Arxaizm isə geniş anlayışdır. Dilin bütün sahələrində, yəni səs sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda, orfoqrafiyasında, orfoepiyasında arxaizm hadisəsi vardır”* [5; s.248-251].

Azərbaycan dilinin leksikasının görkəmli tədqiqatçılarından olan Səlim Cəfərov arxaizmlərlə bağlı qeyd edir: *“Arxaizmlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr indinin özündə də mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. Arxaizmlər lüğətin passiv fonduna daxildir. Zaman keçdikcə dildə arxaizmlərə dublet, qismən də sinonim olan, onları sıxışdırıb aradan çıxaran və lüğət tərkibinin aktiv qismini təşkil edən yeni leksik vahidlər yaranır”* [6; s.67].

Türkiyəli dilçilərdən prof. Zeynəb Qorxmaz, Mehmet Ölməz və Gürər Gülsevinin arxaikliklə (eyni zamanda “eskicilik” termini də istifadə olunur) bağlı fikir və mülahizələri də maraqlıdır.

Zeynəb Qorxmaz “Qrammatika Terminləri lüğətində” arxaizmlərlə bağlı yazır: “Eskicilik- qədimlik dilin əvvəlki və ya tarixi dövrlərinə aid olan, indi yazı və danışq dilindən çıxmış söz, ifadə və formadır” [8; s. 55].

Türk dillərinin tədqiqi ilə məşğul olan dilçi Mehmet Ölməz belə deyir: “Arxaiklik-bir dildə qədim türk dili ilə müqayisədə, digər türk dillərində olmayan fonetik və quruluş xüsusiyyətləri ilə yanaşı leksik formaların da qədim türk dilinə oxşar şəkildə olması və istifadəsidir” [9; s.136].

Arxaiklik məsələsinə Prof.Gürər Gülsevin bu şəkildə yanaşır: “Qədim formanı davam etdirmək və qorumaq” ilə “arxaik xüsusiyyətləri yaşatmaq” fərqli anlayışlardır.Yazılı dillər, onların dialekt və şivələri onsuz da qədim formaları müəyyən mənada davam etdirirlər.Yəni dildəki sözlərin əksəriyyəti qədim formadadır.Qədim formaların var olması necə təbiidirsə, müəyyən səbəblərdən sözlərin qədim formasının dəyişməsi də eyni dərəcədə normaldır. Arxaizmlərdən danışarkən müqayisə mütləqdir. Bu müqayisə isə diaxron və sinxron aspektdə aparılır” [7; s.3]. G.Gülsevina görə qədim bir söz hər hansı bir dialektə işlənirsə, həmin dialekt üçün təbii dil faktı kimi qəbul edilir. O söz o vaxt arxaik hesab olunur ki, digər dialektlərdə mövcud olmasın.

Sözlərin arxaikləşməsi bəzi amillərlə əlaqədardır. Bu amillər həmçinin Yenisey abidələrindəki sözlərin günümüzdə arxaikləşməsinə də səbəb olmuşdur. Bunlara aşağıdakıları nümunə gətirə bilərik:

1) İnsanların yaşayış formalarının, həyat tərzlərinin dəyişməsi nəticəsində sözlərdəyişiklikləyə məruz qalması, köhnəlməsi;

2) Siyasi sistemin, dövlət quruluşunun dəyişməsi ilə sözlərin sıradan çıxması, köhnəlməsi;

3) Elmi texniki tərəqqi nəticəsində sözlərin arxaikləşməsi;

4) Dilin daxili və xarici imkanlar hesabına dəyişməsi,zənginləşməsi ilə sözlərin arxaikləşməsi.

Qeydetmək lazımdır ki, sözlərin sinonimlərinin, alınma qarşılıqlarının daha geniş yayılması da arxaikləşməyə təsir edən amillərdəndir.

Bu amillər həmçinin Yenisey abidələrinin dilində işlənən bəzi sözlərin arxaikləşməsinə də təsir göstərmişdir. “*Dilin tarixi inkişaf prosesində söz qatında müəyyən dəyişmələr baş verir və bu təbii bir haldır. Bu cəhətdən bu dəyişikliklərin miqyasını və hədudlarını müəyyən etmək, aski türk leksik vahidlərinin müasir vəziyyətini əks etdirmək üçün bəzi prinsiplərə söykənmək lazımdır*” (4, s. 88). Bu mənada biz Yenisey abidələrində işlənən arxaikləşmiş dil vahidlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik: (Azərbaycan dili ilə müqayisədə)

1) Tam arxaikləşmiş sözlər. Bunlara leksik arxaizmlər də deyilir. Belə arxaizmlər dildə tamamilə unudularaq, müasir ədəbi dil üçün passiv leksemlər hesab olunur: *bodun-xalq; uya-qardaş, qohum; yurç-qayın; tünür- qohum-əqrəba; yont-at; uyar-niifuz, hörmət; taşra-çöl, bayır; edgü- yaxşı; üküş-çox; tapınğu-xidmət; kökmek-ceyran; bökmedim-doymadım; kadir-qəddar; sab-söz; eçi- qohum, böyük qardaş; bunq-dərd,qəm; kuy-yurd; oğuş-ailə; kunçuy-həyat yoldaşı; teg-hücum etmək; kan-ata; bağ-müttəfiq, tayfa; elik-dağ keçisi; olurtu-oturub; begrek-soylu, qüdrətli (I Barlıq abidəsində); kün-günəş; kıldı-etdi; bengü-əbədi; küllüg-məşhur; ulğa-böyümək; Kem katun-Yenisey çayı(Uyuq-Turan abidəsində); katıqlan-dözmək və s.*

Bu leksik arxaizmlərə hətta dialekt leksikasında belə rast gəlmirik. Prof. Elbrus Əzizov bununla bağlı iki əsas səbəb göstərir: a) bu sözlərin yazılı abidələrdə işləndiyi dövrdə artıq onların sinonimləri dialekt leksikasında aparıcı lüğəvi vahid olmuşdur; b) real danışmaq zəminindən məhrum olan belə sözlər yazılı abidələrin dilində daha çox ədəbi dil ənənələrinin təsiri ilə özünü göstərmişdir [3; s.225].

2) Əvvəlki mənasını itirməmiş, lakin müxtəlif səs dəyişikliyinə məruz qalmış sözlər: *sub-su; katun- xanım, xatın; küç-güic; adak-ayaq; eb-ev; il-el; kün-gün; bolmaq-olmaq; içre-içəri, daxili; kan-xan, hökmdar; yiti-yeddi; elig-əlli; yulka-ılxı; adığ-ayrı; adırıl-ayrılmaq; yat-yad, qürbət;*

3) Semantik arxaizmlər. Belə arxaizmlər yeni mənə daşısalar da əvvəlki fonetik cildində olur: *Kişi/kisi* -Yenisey abidələrində həm qadın, həm də kişi üçün istifadə olunan bu söz, hal-hazırda müasir Azərbaycan dilində əvvəlki mənasından uzaqlaşaraq kişi cinsini bildirir. *İl* sözü isə abidənin dilində *el-oba, dövlət, xalq* mənasında işləndiyi halda müasir ədəbi dilimizdə bu fonetik cildə müəyyən zaman periodunu göstərir. Türkiyə türkcəsində isə bu söz əvvəlki mənasını müəyyən mənada qoruyaraq “*vilayət, şəhər*” mənasında işlənir. *Kin*-Yenisey abidələrində *yaxın qohum* mənasını verən bu leksik vahid müasir dilimiz üçün öz mənasından tamamilə uzaqlaşaraq “*nifrət, kin*” kimi işlənir.

4) Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mövcud olan arxaizmlər: *əllig (Salyan, İmişli və s.); kan (Cəlilabad, Qax, Yardımlı); tutu (Şəki); bay (Gəncə, Qazax); ini (Balakən, Zaqatala Qax) və s.*

Bunu da qeyd edək ki, arxaik leksik vahidlər yalnız dilçilik üçün deyil, ədəbiyyat üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır. Arxaik sözlər ədəbi dilin müxtəlif tarixi dövrlərində ədəblərimizin əsərlərində üslubi xarakter qazanmışdır. Arxaik sözlərdən istifadə gah tarixi mahiyyət etibarilə, gah da satirik yanaşma vasitəsi kimi əsərlərdə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Yenisey abidələrinin dilinin arxaik leksikası deyərəkən “*biz vaxtilə qədim türkcədə işlənmiş, müəyyən dövrlərdən sonra müasir türk ədəbi dilləri üçün arxaikləşmiş sözlərdən bəhs edirik*” (4, s.82).

Yenisey abidələrinin dilindən gətirdiyimiz nümunələrlə arxaikləşmə prosesinə nəzər yetirək: **Bolmaq-** sözü Orxon-Yenisey abidələrində işlək olan sözlərdəndir. Bu sözün mənası isə “*olmaq*”dır:

Kirk yıl bolar el tutub bodunum başladım, taş yağış yağılادم, ələdim- Qırx il olar el tutub xalqa başçılıq edirəni, sərhəddən bayırda olan yağış ilə mübarizə apardım təmizlədim (Kejilik Xobu abidəsi,4).

“**Bolmaq**” sözü sonrakı dövrlərdə Mahmud Kaşğarlının “*Divani lüğət-it türk*” əsərində (*ol bizə kəlgü boldı- onun bizə gəlmə zamanı*), “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında, indi isə Türkmən, Özbək, Uyğur türkcəsində ***bolmaq olduğu kimi, Qazax türkcəsində boluv, Qırğız türkcəsində isə bolū*** şəkildə qalmaqdadır.

Bay- zəngin, varlı mənalarında abidələrdə işlənmişdir: *Ancağ esitip bay apam el yarayu el ancağ üküş aş alpağu- eləcə eşidib bay apam elə yarayaraq elə o qədər çoxlu iş Alpağu.* Bu söz Azərbaycan dilinin dialektlərində fərqli mənada qalmaqdadır. *Bay sözü* Qazax dialektində *xoşbəxt* mənasında, Gəncə dialektində isə *arköyün* mənasında istifadə olunur [10; s.44]. Türkmən (bây), Qazax, Uyğur, Qırğız, Özbək (báy), Başqırd türkcəsində *bay* sözü abidələrdəki mənasını qorumuşdur.

Yont- at, ilxı mənasında işlənmiş, artıq müasir ədəbi dilimiz üçün arxaiklik qazanmış leksik vahiddir. Yenisey abidələrində həm “*yont*”, həm də “*at*” leksemi işlənmişdir. Bu iki söz leksik-semantik baxımdan sinonimdir.

Teyri elimkə, kızgakım, oğlum, öz oğlum, altı biñ yontum- “*Müqəddəs elimdən, qızlarımdan, oğlumdan, öz oğlumdan, altı min ilxımdan, atımdan doymadım*”. Türkiyə türkcəsinin Sinop dialektində “***başboş heyvan***”mənasında bugün də işlənəkdədir. Müasir Azərbaycan türkcəsi, eləcə də digər türk dilləri üçün bu söz tam arxaikləşmişdir. Türk dilləri üçün at sözü xarakterikdir.

Beləliklə, dildə baş verən tərəqqi zamanla dilin lüğət tərkibinə təsir edərək qədim sözlərin istər mənə, istərsə də forma baxımından dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bir sıra sözlərdə leksik mənə arxaikləşmiş, sözlərdə yeni məzmun, həmçinin semantik zənginlik əmələ gəlmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ergin M. Orhun Abideleri. Boğaziçi Yayınları/95, İstanbul, 1989. 189 s.
2. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfolojiya), Bakı, “MBM” nəşriyyat, 2008, 354 s.
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı-1993, 354 s.
4. Quliyeva Q.V. “Xuastuaniifin (Manixeylərin tövbə duası) dili. Fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı, 2015, 146 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə), Bakı, 2019. 464 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, “Sərq-Qərb”, 2007, 192s.
7. Gülsevin G. Arkaik-Periferik Kavramı və Bu Kavramın Tarixi Batı Rumeli Türkcəsi Ağızlarının Tespitindeki Önem. The Journal of Academic Social Science Studies.No:32. 2015. 1-12s.

8. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları. 1992, 233 s.
9. Ölmez M. (2003). Çağataycadaki Eskiçil Öğeler Üzerine. Sanat Kitabevi. Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003: Mustafa Canpolat Armağanı (pp.135-142).
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 568 s.
11. Mahmud Kaşğarlı. "Divanü lüğat-it-türk". Dörd cildə. II cild, Bakı, "Ozan", 2006, 400 s.
12. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. II cild. Göytürk yazısı abidələri. II hissə, Bakı: «Nurlan», 2009, 464 s.

Açar sözlər: Yenisey abidələri, arxaizmlər, səbəblər, dialekt, leksik arxaizmlər, semantik arxaizmlər

Ключевые слова: Енисейские памятники, архаизмы, причины, слова, диалекты, лексические архаизмы, семантические архаизмы

Key words: Yenisei monuments, archaisms, reasons, words, dialects, lexical archaisms, semantic archaisms

YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ ARXAİZMLƏR

Xülasə

Bu məqalədə Yenisey abidələrinin arxaik leksikasını tədqiqatə cəlb etmişik. Arxaik sözləri araşdırarkən tarixilik prinsipi əsas meyar kimi götürülür. Dildə bir zamanlar var olan sözlər müəyyən səbəblərə görə tədricən köhnəlmişdir. Görürük ki, bir zamanlar aktiv şəkildə işlənən bəzi sözlər, yeni dövr üçün artıq arxaikləşmiş, yaxud da dialektlərdə, qohum olan dillərdə öz varlığını qoruyur. Bəzən bu arxaik sözlər müəyyən fonetik, leksik, semantik dəyişikliyə də məruz qalmışdır.

Архаизмы в памятниках Енисея

Резюме

В данной статье мы изучили архаичную лексику памятников Енисея. Принцип историчности взят как главный критерий при изучении архаических слов. Слова, которые когда-то существовали в языке, по какой-то причине постепенно устаревают. Мы видим, что некоторые слова, которые когда-то активно употреблялись, являются архаичными для нового периода или остаются в диалектах и родственных языках. Иногда эти архаичные слова претерпевали определенные фонетические, лексические и семантические изменения.

Archaisms in the monuments of the Yenise

Summary

In this article, we have studied the archaic vocabulary of the Yenisei monuments. The principle of historicity is taken as the main criterion in the study of archaic words. Words that once existed in the language are gradually becoming obsolete for some reason. We see that some words that were once actively used are archaic for the new period or remain in dialects and related languages. Sometimes these archaic words underwent certain phonetic, lexical and semantic changes.

RƏYÇİ: fil.ü.f.d, dos.Qətibə Vaqif qızı Quliyeva